

UDC 94(477.54-21)“185/191”

ANASTASIIA O. BOZHENKO
V.N.Karazin Kharkiv National University,
PhD student (Ukraine)

THE MODERN CITY OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX AS UNITE OF CENTER AND PERIPHERY (ON EXAMPLE OF KHARKIV)

Abstract. *The article is devoted to the relations among structural parts of Kharkiv in the second half of XIX – the early XX century. The main attention is given to the study of center / peripheral dichotomy. The main methodological concepts, connected with centre-peripheral relations are mentioned. The approaches of Burges, sectoral and multiple nuclear models are contradicted to the dual concept of Robert Park. Moreover, we studied the view on this problem of Ukrainian researchers, such as Taras Vozniak, Ludmyla Males and Elena Trubina. The sources of the paper are guides, reports of officials, memoirs, periodical issues and city plans. The author made attempt to localize the physical location of Kharkiv center between Sumska, Katerynoslavska and Universitetska streets. However, we can trace another ways of structuring Kharkiv: for example, radial division may be separate on the base of population density or sectoral, if we would use the official principle of police and fire sections. Later it is spoken about influence of capitalistic development of Kharkiv to the marking of city space. In this period the center was identified not only by the quarters of city government, but also by financial buildings, such as Merchant Bank. Such fact, in our opinion, may indicate an increasing influence of capitalistic elite of Kharkiv relatively to previous period. The next problem of article is the determination of the status of Kharkiv outskirts and their connection with the center. The rapid agglomeration process is observed on such territories as Moskalivka, Zaikivka, Panasivka, Zhuravlivka and others. The aspect of eloquent contrast of accomplishment of center and periphery is emphasized. The infrastructure of periphery hardly may be called the urban one. The views of contemporaries to the structure of the city and their image of the center-peripheral dichotomy are highlighted. In cause of Kharkiv, this dichotomy had not only social, but also national meaning. Center was more russified, while on periphery native Ukrainian culture was preserved, which generated a nostalgic ideas in the small group of Ukrainian intellectuals. In conclusion, we can mention two contradictory processes, which took place in the modern Kharkiv. In one hand, the city absorbed the suburbs, the spreading of transport system made the connection between center and periphery more comfortable. In the other, the suburbs did not match the standards of modern city, and in this reason they were not imagined as the true city.*

Keywords: *Kharkiv, center, periphery, social history, agglomeration.*

БОЖЕНКО А.О.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
аспірантка (Україна)

МОДЕРНЕ МІСТО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ЯК ЄДНІСТЬ ЦЕНТРУ ТА ПЕРИФЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ м. ХАРКІВ)

Анотація. *В статті зроблено спробу прослідкувати взаємозв'язок структурних частин міста Харків у другій половині XIX – на початку XX ст., перш за все дослідивши дихотомію центру та периферії. Авторкою розглянуті основні методологічні концепції, пов'язані з центр-периферійними взаємозв'язками, досліджено погляди сучасників щодо структурування міста, деякі аспекти колонізації передмість та особливості повсякденного життя у центрі та периферії.*

Ключові слова: *м. Харків, центр, периферія, агломерація, соціальна історія.*

БОЖЕНКО А.О.

Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина,
аспирантка (Украина)

**МОДЕРНЫЙ ГОРОД ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX вв.
КАК ЕДИНСТВО ЦЕНТРА И ПЕРИФЕРИИ (НА ПРИМЕРЕ г. ХАРЬКОВ)**

Аннотация. Статья посвящена взаимосвязям различных структурных частей Харькова второй половины XIX – начала XX вв. Основное внимание уделяется исследованию центр-периферийных связей. Автором делается краткий обзор основных методологических концепций, а также дается характеристика основным взглядам современников по поводу структуры города, некоторые аспекты колонизации предместий, а также повседневного освоения центра/периферии.

Ключевые слова: Харьков, центр, периферия, социальная история, агломерация.

У модерну добу починає стрімко зростати значення міста як соціального феномену, а разом з тим загострюється і дихотомія центру та периферії. Якщо у попередній період досить важко було провести чітку межу між центральними та не-центральними районами міста, то у період оновлення контраст стає різочим, і власне, постає навіть питання про існування міського стилю життя на периферії міста. На думку багатьох дослідників, саме у центрі місто було справжнім містом. Тому дослідження цієї проблеми стосовно м. Харків є актуальним.

Перш, ніж перейти до виділення центру/периферії Харкова, потрібно коротко охарактеризувати наявні підходи до структуризації міста. Серед класичних теорій виділяють три основні: 1) теорія концентричних кіл Берджеса (місто складається з п'яти поясів, а саме – центральний, зона транзиту, будинків незалежних працівників, будинків, що є кращими та будинки постійних мешканців); 2) теорія секторів Хойта; 3) багатоядрова теорія Харіса та Ульмана (місто розвивається навколо не одного, а декількох центрів) (Міхеєва, 2010: 107). В той же час, в роботі Роберта Парка чітко прослідковується виразна дуальна структура міста: “Характер співвідносин різноманітних природних зон міста найбільш чітко прослідковується у стосунках “місто-передмістя”. Очевидно, що передмістя великого міста є просто продовженням міської спільноти” (Парк, 2002: 7). Теорія “центру-периферії” широко застосовується як в макродослідженнях, стосовно глобальних світ-систем Імануїла Валлерстайна, так і мікро-, зосереджуючись на окремих міських поселеннях. Адже, за словами Людмили Малес, сучасної української дослідниці міста, “поняття центру та центральності символізує власне процеси урбанізації, підвищуючи значущість міста, надаючи культурі доцентровий напрям” (Малес, 2012: 108). З її думками перегукується і вислів українського філософа Тараса Возняка про те, що міста стали центрами генерації сенсів, в той час, як навколо них формувалася периферія, що і стало початком виникнення протистояння міста та передмістя (Возняк). Також центр сприймається як місце, де збирається основний символічний капітал, оскільки саме в центрі наявні адміністративні будівлі (Парамонова, 2009: 127). Тому незайвим для нас буде встановити вплив центр-периферійних зв'язків на розвиток Харкова.

Джерельну базу нашої роботи складають пугівники, офіційні доповіді членів Думи, мемуари, преса та плани міста. Говорячи про наукову розробку теми в теоретико-методологічному плані можна згадати доробки Є. Трубіної (Трубіна, 2013), Л. Малес (Малес, 2012), В. Парамонової (Парамонова, 2009), на місцевому матеріалі монографію Д. Чорного (Чорний, 2007).

Одним із завдань нашої статті є розв'язання проблеми фізичного розташування центру та периферії та з'ясувати структуру Харкова станом на другу половину XIX –

початок ХХ ст. Звернемося до путівника О. Гусева, де автор пише про структуру міста таким чином: “Самою природою Харьков разделен уже на три части и сверх того, в административном отношении на 6 полицейских участков, а в пожарном – на 4” (Гусев, 1902: 23). Ми бачимо, що автор відмовляє місту у дуальній структурі, поділяючи його за трьома аспектами на більшу кількість частин. Далі, в тому ж путівнику зазначено, що центр Харкова знаходиться між річками Харків і Лопань, тобто там, де розташовувалася колись фортеця (Гусев, 1902: 23). Автор путівника наголошує на тому, що нижня частина міста довго залишалася незаселеною через тривалу загрозу нападів степовиків. За цією логікою бачимо радіальне зростання міста, від узвишся до низини, що було обумовлено перш за все історичними обставинами. Цікаво, що за майновим розшаруванням на думку цього ж автора місто було поділено на три пояси: перший – торговий центр, який переважно співпадав з містом ХVІІІ ст., другий – оточує центр, третій – власне околиці міста (Гусев, 1902: 27). За результатами перепису 1912 р. місто за щільністю населення поділялося вже на 4 місцевості: 6,2-6,9 чоловік на квартиру – Центральний, Нагірний, Катеринославсько-Благовіщенський, Нетеченсько-Воскресенський; 5,1-5,8 осіб – Панасівка, Гончарівка, Журавлівка, Чугуєвський, Уральський, Паровозобудівного заводу, Качанівка, 4,6 – 4,9 осіб – Москалівка, Павлова дача, Заїківка, Новоселівка, Холодна та Лиса гора, Піски, 4,1-4,4 мешканців – Сабурова дача та Іскринський райони (Посохов, 2004: 232). У путівнику 1915 р. зазначено, що “наиболее здоровой и в то же время дорогой частью города является “верхняя”, в район которой входят главным образом Сумская, Мироносицкая, Чернышевская, Епархиальная и Пушкинская ул. с пересекающими их поперечными улицами” (Путеводитель, 1915: 19), що в принципі збігається з попередніми зауваженнями. У звіті Другої трамвайної комісії як центр позначено Павловську площу (Доклад, 1909: 15). У путівнику 1915 р. також відзначається, що “вследствие пересечения здесь всех линий конки и трамвая она является удобным пунктом для отправления в любую сторону”, що робить її своєрідним вузлом, центром міста (Путеводитель, 1915: 56). Втім, центральність може розглядатися і під іншим кутом. Якщо брати за основу торговельний аспект, то тут скоріше виділяється вулиця Катеринославська та Університетська (Гусев, 1902: 64). Підсумувавши всі ці аспекти, можна локалізувати центр міста другої половини ХІХ ст. між вулицями Університетською, Катеринославською та Сумською.

Нові для Російської імперії капіталістичні умови сприяли появі і нових принципів районування міського простору. Так, на думку російського урбаніста, Єлени Трубіної організація простору будь-якого більш-менш великого міста є згідною з капіталістичною логікою (Трубина, 2013: 240). Характерним є те, що відтепер центр маркують не лише владні будівлі, але й приміщення фінансових установ. Так, у путівнику 1915 р. досить багато уваги приділяється Купецькому банку: “Здание имеет железо-бетонный остов с легкой кирпичной прокладкой открытых частей... Одно из самых больших зданий города. В нижнем этаже помещаются магазины, в средних этажах банк, нотариус, конторы; в двух верхних этажах большая гостиница. Городской Купеческий Банк является одним из самых старых общественных начинаний в городе: он основан в 1866 году. Играя крупную роль в финансовой жизни города, банк в то же время является важной доходной статьей” (Путеводитель, 1915: 61). Як бачимо, підкреслюється і архітектурна репрезентативність будівлі, і значимість Купецького банку в житті міста. Також можемо навести будівлю З’їзду гірничопромисловців Півдня Росії: розташована на Сумській, вона займає досить вигідне географічне розташування (Путеводитель, 1915: 65). Таким чином, помічаємо подвійний зв’язок: з одного боку фінансові установи намагалися закріпити своє значення за допомогою дислокації у центрі міста, з іншого ж – вони його і маркували певним чином.

Статус колишніх передмість мають Іванівка, Пески, Панасівка, Ключки, Гончарівка, Москалівка, Заїковка, Чугуївка, Журавлівка та Основа, проте на початку ХХ ст. вони сприймалися як частина міста (Гусев, 1902: 25). З іншого ж боку, 30 роками раніше, у своєму виступі харківський міський голова Єгор Гордієнко називає Москалівку та Заїківку передмістями (ДАХО: ф.45, оп.1, спр.77, арк. 38). Дуже чітко прослідковується такий аспект існування модерного міста, як агломерація, в ході якої Харків буквально за декілька десятків років, окрім цих місцевостей, поглинув Піски, Гончарівку та Холодну гору. Великий вплив на колонізацію колишніх передмість мало проведення залізничних шляхів через Гончарівку та Панасівку (Гусев, 1902: 26). З'являлися кам'яні будинки на місті дерев'яних, збільшувалася густота населення. Більше того, зникали кордони між окремими місцевостями (Гусев, 1902: 26). Проте все ще проблемним залишалося транспортне сполучення окраїн з центром. Так, у звіті Другої трамвайної комісії за 1908 р. зазначалося: “Задача всякой городской трамвайной линии – соединить окраины с центром... Принимая во внимание обязательность главной задачи соединения окраин с центром и ограниченности городских средств Харькова, в настоящее время нам только и можно говорить об устройстве линий от окраин к центру, т.е. о том, что называется радиальными линиями” (Доклад, 1909: 13). Складність в облаштуванні транспортного сполучення полягала ще в специфічній ситуації конкурентної боротьби міста та Бельгійського акціонерного товариства, внаслідок чого гальмувалося розширення мережі електричного трамваю. Другою трамвайною комісією планувалося з'єднати з центром – Павловською площею такі місцевості: Холодну гору, Лису гору, Іванівку, Ключки, Новий парк, Технологічний Інститут, Заїківку, Журавльовку, Міську Скотобійню та кінець Грековської вулиці при наявному з'єднанні Головного вокзалу, Москалівки, Університетського саду, Кінної площі, Старо-Московської і Балашовського вокзалу. Таким чином, планувалося, що після побудови додаткових ліній всі окраїни, окрім вулиці Конторської, що була зайнята Бельгійським товариством, будуть поєднані з центром (Доклад, 1909: 14). Встановлення транспортного сполучення сприяло і тому, що жити на окраїнах ставало зручніше, а відтак і збільшувався попит на оренду квартир саме на периферію, що в свою чергу, сприяло побудові дохідних будинків саме у віддалених від центру районах.

Поділ на центр-периферію був наявний не лише на мапах та у путівниках, але й в усвідомленні харків'ян. Сучасниками нерідко відзначався різкий контраст у благоустрої центру та периферії. Так, Катерина Антонович зазначала, що передмістя Харкова освітлювалися нафтовими ліхтарями, відтоді, як у центрі запалювали газові (Антонович, 1965: 18). Бруд на окраїнах неодноразово ставав центром уваги як сучасників, так і сатиричної преси. Так, у журналі “Жало” є таке зауваження під карикатурою “На окраинах Харькова”: “Хоть и тонем в грязи на немощных улицах, зато имеем либерального голову и электрическое освещение” (Жало, 1910: 4). Модернізація міста, постійна забудова все більше відділяли центр і периферію один від одного. Так, у “Справочнике по городскому общественному управлению” зазначалося, що станом на 1913 р. вся центральна частина міста складається з самих великих кам'яних будівель, в той час, як на околицях забудова все ще залишалася дерев'яною (Харьков. Справочник, 1913: 13). Таким чином, навіть на рівні забудови периферії нібито відмовлялося в праві називатися частиною міста.

З іншого боку, існував і позитивний, романтизований образ периферії. Серед інтелігенції передмістя та окраїни Харкова сприймалися як останній осередок української культури. Так, зустрічаємо опис сільської ідилії на околиці у мемуарах Катерини Антонович (Серебрякової): “Передмістя Харкова чи “пригороди” були дуже гарні. Білі, жовті, блакитні хатки часто ще вкриті соломною, в садочках і з квітниками біля хат... Українські жінки і

дівчата любили і пишалися своїми квітами” (Антонович, 1965: 18). Образ периферії як останнього форпосту зникаючої української культури наявний і в науковій монографії Дмитра Багалія: “Заселялась Холодная гора, густели Панасовка и Гончаровка, обсеивались хатками песчаные и болотистые местности южной, Занетечинской части города. Здесь еще удерживались кое-какие особенности малорусского типа, и звучала еще малорусская речь, правда, сильно испорченная. Но и сюда за туземцами гналась всероссийская культура, настигала и покоряла” (Багалей, 2004: 131). Можемо виразно побачити, що відмінність центру та периферії в середовищі інтелігенції поставала не лише як дихотомія соціального порядку, але й національного. Урбанізована, агресивна російська культура протиставлялася українській, сільській, напівзабутій, але рідній.

Таким чином, бачимо, що на початку ХХ ст. центр знаходився в районі вулиці Університетської – Павловської площі, і в принципі, в уявленнях інтелігенції збігався з місцем розташування історичної фортеці Харкова. Проте в певному сенсі можемо говорити і про декілька “центрів” в залежності від їхнього функціонального призначення: торговельний – Катеринославська, фінансовий – Сумська, транспортний – Павловська площа, що в принципі доводить на практиці теорію Ульмана-Харіса. В той же час прослідковуємо і наявну концентричну структуру, якщо мова йде про вартість житла, тож бачимо, що певною мірою в залежності від точки відліку мають місце і дуальна, і концентрична, і поліцентрична структура Харкова. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися процеси, що на перший погляд можуть здатися суперечливими. З одного боку, місто поглинало передмістя, колишні замиські частини включалися в його простір, завдяки розгалуженню транспортної системи зв’язки центру та периферії Харкова ставали все більш тісними. З іншого ж, можна побачити, що збільшувався контраст у благоустрої і відповідності околиць вимогам модерного міста, і певною мірою, вона все ще не вважалася справжнім містом, займаючи проміжне становище.

Література:

- Антонович, 1965 – Антонович К. З моїх споминів. Вінніпег, 1965. Ч. 1. 31 с.
- Багалей, Миллер, 2004 – Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Харьков, 2004. Т. 2. 982 с
- Возняк – Возняк Т. Семантичні простори міста. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznjak.htm>. – Дата звернення: 22.02.17.
- Гусев, 1902 – Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель. Харьков, 1902. 260 с.
- ДАХО – Державний архів Харківської області.
- Доклад, 1909 – Доклад Второй Трамвайной комиссии о сооружении в Харькове новых трамвайных линий собственным распоряжением Городского управления. Харьков, 1909. 82 с.
- Жало, 1910 – Жало. 1910. №48.
- Малес, 2012 – Малес Л. Поділ простору і громади за віссю центр-периферія у великому місті // Анатомія міста. Київ, 2012. С. 108-115.
- Міхеєва, 2010 – Соціологія міста: навчальний посібник / Ред. О.К. Міхеєвої. Донецьк, 2010. 464 с.
- Парамонова, 2009 – Парамонова В.А. “Центр периферія” как символическая дихотомия городского пространства // Вестник ВолГУ. 2009. Сер. 7. №1. С. 126-130.
- Парк, 2002 – Парк Р. Город как социальная лаборатория // Социологическое обозрение. 2002. Т. 2. № 3. С. 3-12.
- Посохов, 2004 – Харків: Збірник архівних документів і матеріалів. / Ред. С.І. Посохова. Харків, 2004. 320 с.
- Путеводитель, 1915 – Путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков, 1915. 179 с.
- Трубина, 2013 – Трубина Е. Центр и периферия: между ростом и развитием // Логос. 2013. №4 (94). С. 237-266.
- Харьков. Справочник, 1913 – Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению. Харьков, 1913. 103 с.
- Чорний, 2007 – Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). Харків, 2007. 304 с.

References:

- Antonovych, 1965 – Antonovych K. Z moyikh spomyniv.[From My Memoirs]. Vinnipeg, 1965. P.1. 31 p. [in Ukrainian].
- Bagalej, Myller, 2004 - Bagalej D.Y., Myller D.P. Istorija goroda Kharkova za 250 let ego sushhestvovany'ya (1655-1905) [History of Kharkiv For 250 Years of Existence]. Kharkiv, 2004. Vol. 2. 982 p. [in Russian].
- Voznyak – Voznyak T. Semanty'chni prostory' mista. [Semantical Spaces of the City]. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznjak.htm>. – Retrieved: 22.02.17. [in Ukrainian].
- Gusev, 1902 – Gusev A.N. Khar'kov: ego proshloe y' nastoyashhee v risunkah i opisaniyah (s prilozhenyem snimkov, vosproizvedennykh s redkih kartin, akvarelej, gravyur, fotografij s natury, chertezhej, planov goroda 1768 goda i novejshego): Istoriko-spravochnyj putevoditel. [Kharkiv, Its Past and Present in Pictures and Descriptions (with Photos, Watercolours, Engravings, Drawings, City Plans of 1768 years and Newest] Kharkiv, 1902. 260 p. [in Russian].
- ДАКХО – Derzhavny'j arkhiv Kharkivskoyi oblasti [State Archives of the Kharkiv Region]. [in Russian].
- Doklad, 1909 – Doklad Vtoroj Tramvajnoj komissii o sooruzhenii v Khar'kove novyx tramvajnyh liniy sobstvennym rasporyazheniem Gorodskogo upravleniya. [Report of the Second Tram Commission about the Construction of New Tram Lines in Kharkiv in Order of the City Administration]. Kharkiv, 1909. 82 p. [in Russian].
- Zhalo, 1910 – Zhalo.[Sting]. 1910. Nr.48. [in Russian].
- Males, 2012 – Males L. Podil prostoru i gromady' za vissyu centr-pery'feriya u vely'komu misti [Division of Space and Community by "Center-periphery" Axis]// *Anatomiya mista*. Kyiv, 2012. Pp. 108-115. [in Ukrainian].
- Mikheyeva, 2010 - Sociologiya mista: navchal'ny'j posibny'k [Urban Sociology: manual] / Red. O.K. Mikheyevoyi. Donetsk, 2010. 464 p. [in Ukrainian].
- Paramonova, 2009 – Paramonova V.A. "Centr periferiya" kak simbolicheskaya dixotomiya gorodskogo prostranstva ["Center-periphery" as Symbolic Dichotomy of City Space] // *Vestnik VolGU*. 2009. Vol. 7. Nr.1. Pp. 126-130. [in Russian].
- Park, 2002 – Park R. Gorod kak sotsyal'naya laboratoriya [City as Social Laboratory]// *Sotsyologicheskoe obozrenie*. 2002. Vol. 2. Nr. 3. Pp. 3-12. [in Russian].
- Posokhov, 2004 – Kharkiv: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv. [Kharkiv: Collection of Archival Documents and Materials] / Red. S.I. Posokhova. Kharkiv, 2004. 320 p. [in Ukrainian].
- Putevody'tel', 1915 – Putevoditel' dlya turistov i ekskursantov. [Guide for Tourists]. Kharkiv, 1915. 179 p. [in Russian].
- Trubina, 2013 – Trubina E. Centr i periferiya: mezhdru rostom i razvitiem [Center and Periphery between Growth and Development] // *Logos*. 2013. Nr.4 (94). Pp. 237-266. [in Russian].
- Khar'kov. Spravochnik, 1913 – G. Khar'kov. Spravochnik po gorodskomu obshhestvennomu upravlenyyu. [C.Kharkiv. Desk Book on City Public Administration]. Kharkiv, 1913. 103 p. [in Russian].
- Chornyj, 2007 – Chornyj D.M. Po livyj bik Dnipra: problemy modernizaciyi mist Ukrayiny' (kinets' XIX - pochatok XX st.). [At the Left Bank of Dnieper: Problems of Modernisation of Ukrainian Cities]. Kharkiv, 2007. 304 p. [in Ukrainian].